

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Голубов Артем Євгенович

УДК 343.137.5 (477)

**ПРОЦЕСУАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ
НЕПОВНОЛІТНЬОГО, ЯКИЙ СКОЇВ ЗЛОЧИН АБО СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНЕ ДІЯННЯ**

Спеціальність 12.00.09 - кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному університеті внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України.

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, доцент **Кожевніков Геннадій Костянтинович** Національний університет внутрішніх справ, доцент кафедри кримінального процесу.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор **Снігерьев Олександр Петрович** Інститут перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників ОВС Національного університету внутрішніх справ, заступник начальника;

кандидат юридичних наук, доцент **Маринів Володимир Іванович** Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, доцент кафедри кримінального процесу.

Провідна установа: Національна академія внутрішніх справ України, кафедра теорії кримінального процесу та судоустрою, Міністерство внутрішніх справ України, м. Київ

Захист відбудеться „25” лютого 2005 року о „9.00” годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.01 у Національному університеті внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, пр-т 50-річчя СРСР, 27.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного університету внутрішніх справ (61080, м. Харків, пр-т 50-річчя СРСР, 27).

Автореферат розіслано „21” січня 2005 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Каткова Т.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Становлення України як демократичної правової держави, проголошення людини найвищою соціальною цінністю вимагає вжиття відповідних суспільно-політичних і правових заходів для реалізації положень ст. 3 Конституції України. Такі заходи, безумовно, стосуються кожної особи, а особливо тих осіб, які ще не досягли повноліття. Слід зауважити, що із прийняттям Конституції та ряду Законів України („Про охорону дитинства”, „Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” та ін.) щодо неповнолітніх, регламентація їх правового статусу вийшла на більш високий рівень, і це наблизило Україну до визнаних у світі стандартів щодо охорони прав дітей.

Водночас, аналіз діючого кримінально-процесуального законодавства, що регламентує правове становище неповнолітнього, який вчинив злочин чи став його жертвою, свідчить, що воно не повною мірою відповідає завданню забезпечення прав і законних інтересів такої особи та міжнародним стандартам ставлення до дитини, особливо тієї, яка опинилася в складних умовах розслідування у кримінальній справі. У науці кримінального процесу недостатньо повно досліджено процесуальний статус неповнолітніх учасників кримінального судочинства, особливо тих, хто порушив кримінальний закон.

Окремим аспектам правового становища неповнолітніх взагалі та ряду пов’язаних з ним проблем присвятили свої роботи такі автори, як: О.М. Бандурка, Ю.В. Баулін, В.К. Шкарупа, О.Г. Фролова та інші. У кримінально-процесуальній науці це питання розробляли у своїх роботах такі вчені-процесуалісти, як: А.Я. Ветрова, О.Х. Галімов, Л.М. Голубєва, Ю.М. Грошевой, Л.Л. Канєвський, Г.К. Кожевников, О.С. Ландо, О.О. Левендаренко, В.В. Леоненко, І.С. Манова, В.І.Маринів, Е.Б. Мельникова, Г.М. Міньковський, Г.М. Омеляненко, Д.П. Письменний, В.А. Рибальська, Н.Ш. Сафін, О.П. Снігерьев, В.М. Трубніков, В.В. Шимановський, Н.В. Шость. Однак правове становище неповнолітніх досліджувалося в більшості робіт лише з точки зору особливостей процесуальної форми розслідування справ про злочини цих осіб, тоді як аналіз їх правового становища як учасників процесу здійснювався без урахування всього комплексу питань, обумовлених специфікою цих суб’єктів кримінального процесу. Стосовно ж правового статусу осіб, які скоїли суспільно небезпечні діяння, наукові розробки існують лише у вигляді окремих статей. Залишаються недослідженими питання: застосування до неповнолітніх таких заходів примусу, як затримання та взяття під варту; можливість для особи віком до вісімнадцяти років самостійно реалізовувати свої права та виконувати покладені на них обов’язки; регламентація участі у кримінальній справі тих, хто представляє інтереси неповнолітніх. Потребує удосконалення процесуальна форма здійснення судочинства відносно неповнолітніх (зокрема, це стосується питань відсутності в Україні ювенальної юстиції). Актуальність дослідження цього кола питань зумовлена істотними змінами в законодавстві України, що суттєво впливає на регламентацію правового ста-

новища неповнолітніх у державі (прийняття нових Сімейного та Цивільного кодексів тощо). Тому вирішення питань, що стосуються процесуального становища осіб, які не досягли повноліття, сприятиме виконанню завдань, що стоять перед кримінальним процесом щодо підвищення рівня правової захищеності неповнолітніх.

Усе вищенаведене свідчить про актуальність теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження відповідає Тематиці пріоритетних напрямків фундаментальних та прикладних досліджень вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ МВС України на період 2002–2005 років (п.2.9), затвердженої наказом МВС України № 635 від 30 червня 2002 року, та Головним напрямком наукових досліджень Національного університету внутрішніх справ на 2001–2005 роки (п. 6.3), затвердженим вченою радою Національного університету внутрішніх справ (протокол № 3 від 23 березня 2001 року).

Мета й задачі дослідження. Мета дослідження полягає в тому, щоб з урахуванням правових традицій України, сучасної теорії прав людини, положень науки і практики кримінального процесу стосовно його суб'єктів з'ясувати сутність і особливості правової регламентації процесуального статусу неповнолітніх, які скоїли злочин або суспільно небезпечне діяння, та розробити рекомендації щодо подальшого удосконалення кримінально-процесуального законодавства України в частині, що стосується участі у ньому неповнолітніх.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені такі задачі:

- з'ясувати загальне поняття, сутність, види, структуру правового статусу фізичної особи, зокрема, у сфері кримінального процесу;
- охарактеризувати історичні та соціальні підстави регламентації правового становища неповнолітніх, які скоїли злочин або суспільно небезпечне діяння;
- узагальнити питання механізму реалізації неповнолітніми та їх законними представниками особистих прав;
- визначити сучасний стан регламентації і шляхи вдосконалення кримінально-процесуального статусу неповнолітніх підозрюваного, обвинуваченого, підсудного у кримінальному процесі України;
- дослідити особливості кримінально-процесуальної діяльності у справах про суспільно небезпечні діяння неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, та їх кримінально-процесуального становища під час провадження у таких справах;
- проаналізувати систему правових засобів, спрямованих на захист прав і законних інтересів неповнолітніх у кримінальному судочинстві;
- на підставі проведеного дослідження внести науково-практичні пропозиції щодо приведення правових норм, які регламентують провадження у справах неповнолітніх та закріплюють їх правове

становище в кримінальному процесі України, у відповідність із міжнародно-правовими стандартами в цій сфері.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у зв'язку зі скоєнням неповнолітнім злочину або суспільно небезпечного діяння;

Предмет дослідження – правові норми, що визначають кримінально-процесуальне становище неповнолітніх, які скоїли злочин або суспільно небезпечне діяння.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становить сукупність методів і прийомів наукового пізнання дійсності. Дослідження проводилося із застосуванням як загального діалектичного методу, так і спеціальних методів: історичного, порівняльно-правового, системно-структурного, статистичного, функціонального, формально-логічного, методів моделювання й прогнозування та інших. Історичний метод застосовувався для вивчення закономірностей становлення й розвитку юридичної регламентації правового становища неповнолітніх у кримінальному процесі. Формально-логічний метод використано при розробці визначень таких понять, як “кримінально-процесуальний статус особи” і “підозрюваний”, а також з метою класифікації видів правового статусу особи. За допомогою системно-структурного методу було з'ясовано функціональне призначення правового статусу особи та його складових. Метод моделювання і прогнозування використано для визначення шляхів та перспектив розвитку ювенальної юстиції в Україні. Порівняльно-правовий метод застосовано для виявлення специфіки регламентації правових інститутів, що мають справу з особами віком до вісімнадцяти років як в Україні, так і в інших державах світу. Метод правового аналізу (догматичний) вжито для виявлення змісту норм законодавства України, що закріплюють процесуальний статус неповнолітніх та регулюють їх правовідносини з особами, які розслідують кримінальну справу. Статистичний метод використано для підтвердження положень дослідження даними судової статистики. За допомогою соціологічного методу проведено вивчення кримінальних справ та опитування дізнавачів, слідчих та неповнолітніх засуджених.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що вперше в Україні після прийняття Конституції 1996 року проведено комплексне дослідження особливостей закріплення у кримінальному процесі України правового становища неповнолітніх, які скоїли злочин або суспільно небезпечне діяння.

У дисертації висунуто такі положення, що характеризують наукову новизну проведеного дослідження:

- на підставі поняття “правовий статус особи” сформульовано власне визначення „кримінально-процесуального статусу особи”, під яким розуміється закріплене нормами кримінально-процесуального права значущє у його межах соціальне становище особи, що характеризується юридичним складом та визначає особу як суб'єкта кримінального процесу;

- обґрунтовано висновок, згідно з яким кримінально-процесуальний статус неповнолітнього, що скоїв злочин, повинен являти собою змінений (адаптований до специфіки такої особи) процесуальний статус дієздатного (повнолітнього), наприклад, обвинуваченого і включати не тільки загальні, а й спеціальні процесуальні права і обов'язки;

- запропоновано перелік процесуальних прав, що відображають специфіку процесуального становища неповнолітніх підозрюваного, обвинуваченого і підсудного, обумовлену їх неповноліттям. До них, зокрема, віднесено: право на участь законного представника, право заявляти відвід педагогу та лікарю, право вимагати заміни захисника, законного представника і ознайомлення та внесення доповнень (заперечень) з приводу їх клопотань тощо;

- визначено процесуальні гарантії прав неповнолітніх (диференціація процесуальної форми при провадженні в справах про злочини цих осіб, участь додаткових суб'єктів на їх боці) і запропоновано заходи щодо їх удосконалення (у тому числі норму, що регламентує участь законних представників неповнолітнього у справі та уточнює коло останніх);

- наведено додаткові аргументи на користь визнання неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечні діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності, суб'єктами кримінального процесу з огляду на фактичне їх залучення до кримінально-процесуальної діяльності до самостійного виду провадження у справах про застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечні діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності;

- уперше визначено перелік прав (знати, вчинення якого суспільно небезпечного діяння їм інкримінується; мати захисника; бути вислуханим з приводу будь-якого питання та інші) і обов'язків (з'являтися за викликом особи, яка веде справу, дотримуватися порядку під час розслідування справи; виконувати винесені відносно них рішення) неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечні діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності, що входять до змісту їх кримінально-процесуального статусу;

- набуло розвитку положення щодо необхідності подальшого вдосконалення провадження у справах неповнолітніх в частині створення в Україні системи ювенальної юстиції, як особливої форми вирішення справ цих осіб, запропоновано теоретичну і нормативну бази та можливі етапи її побудови;

- на основі результатів дослідження підготовлено пропозиції щодо внесення змін та доповнень у кримінально-процесуальне законодавство з метою вдосконалення процесуального статусу неповнолітніх, які порушили кримінальний закон, а також правової регламентації провадження в справах неповнолітніх.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що: сформульовані в дисертації пропозиції з удосконалення процесуального становища неповнолітніх, які скоїли злочин або суспі-

льно небезпечне діяння, та механізму реалізації наданих їм прав і покладених на них обов'язків, можуть бути враховані в ході подальшого законотворчого процесу; висновки, які містяться в роботі, мають значення для розвитку теорії прав людини, зокрема, в кримінальному процесі України; наведені в дослідженні положення щодо механізму забезпечення прав і законних інтересів неповнолітніх можуть бути застосовані в слідчій, прокурорській, судовій практиці та в системі підвищення кваліфікації дізнавачів, слідчих, суддів, а також у навчальному процесі юридичних вищих навчальних закладів України.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювались на засіданнях кафедри кримінального процесу Національного університету внутрішніх справ, а також були оприлюднені на таких науково-практичних конференціях: „Становлення правової держави в Україні: проблеми та шляхи вдосконалення правового регулювання” (м. Запоріжжя, 8 грудня 2000 року), „Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених” (м. Харків, 20 червня 2003 року), “Актуальні проблеми правознавства” (м. Запоріжжя, 30–31 жовтня 2003 року), на науково-практичному семінарі “Основні риси сучасної злочинності неповнолітніх: стан та шляхи попередження” (м. Харків, 27 листопада 2003 року).

Результати дисертаційного дослідження використовуються в методичній, науково-дослідній роботі кафедри кримінального процесу Національного університету внутрішніх справ та в навчальному процесі під час читання лекцій, проведення практичних і семінарських занять із курсу “Кримінальний процес”, “Дізнання в ОВС України” та “Досудове слідство в ОВС України”.

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження опубліковано в п'яти статтях у наукових фахових виданнях та трьох тезах конференцій.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, що включають 9 підрозділів, висновку, списку використаних літературних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації становить 215 сторінок, з них основний текст – 185 сторінки, список використаних літературних джерел – 25 сторінок (286 найменувань), додатки на 5 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** наведено обґрунтування актуальності дослідження, зв'язок його з науковими програмами, планами, темами, визначено мету, задачі, об'єкт, предмет та методи дослідження, сформульовано наукову новизну одержаних результатів та їх практичне значення, наведено відомості щодо апробації й публікації результатів дослідження.

Розділ 1 „Особливості процесуального статусу неповнолітніх у кримінальному судочинстві України” включає два підрозділи і присвячений дослідженню загальнотеоретичних положень, пов'язаних із поняттям „правове становище (статус) особи”, і з'ясуванню специфіки наділення ним неповнолітніх у кримінальному процесі.

У підрозділі 1.1. „Правовий статус особи: сутність, поняття, види, структура” на підставі узагальнення наукових поглядів щодо поняття „правове становище (статус) особи” запропоновано його визначення як закріплене правом соціально значуще становище особи, що характеризується юридичним складом і визначає особу як суб’єкта права.

Підтримано позицію тих вчених (В.М. Корнуков), які на підставі зв’язку загально-не-особливе-одиничне виділяють: загальний (конституційний), галузевий та індивідуальний статуси особи. Наведено характеристику кожного з видів правового статусу відносно кримінального процесу, де становище особи, базуючись на конституційному статусі, в цілому, визначається галузевим (кримінально-процесуальним) і індивідуальним (наприклад, статусом обвинуваченого) статусами.

На підставі аналізу точок зору щодо структури правового статусу особи автор зроблено висновок, що його складовими є: суб’єктивні права (свободи), юридичні обов’язки та законні інтереси особи. Структура статусу є незмінною, змінюється лише її зміст, який у кримінальному процесі обумовлений зв’язком особи зі злочином, правовою природою її участі у справі, наявністю у неї фізичних, психічних особливостей (вік, психічний стан, фізичні вади тощо).

Запропоновано шляхи удосконалення правового статусу особи в кримінально-процесуальному праві, до яких віднесено: імплементацію міжнародно-правових норм відносно становища особи у цій сфері; розширення правових можливостей особи; чітке визначення підстав виникнення та кола обов’язків суб’єктів кримінального процесу.

У підрозділі 1.2. „Особливості формування та закріплення кримінально-процесуального статусу неповнолітніх” підкреслено, що термін „вік” пов’язаний із можливістю людини засвоювати і виконувати правові вимоги, а настання повноліття свідчить про набуття нею повного обсягу прав і обов’язків суб’єкта більшості галузей права. Поділ усіх суб’єктів права на повнолітніх і неповнолітніх існував ще у давньоримському праві, де правовий статус останніх мав свою специфіку: з одного боку, обмеження свободи їх волі, а з другого – встановлення для них низку додаткових гарантій. Відзначено, що сучасна концепція регламентації правового статусу неповнолітніх базується саме на цих положеннях римського права, де поняття ”неповноліття” як юридичний факт-стан, виступає підставою запровадження обмежень правових можливостей особи поряд із встановленням особливих юридичних засобів їх компенсації.

Підтримано точку зору В.М. Трубнікова стосовно того, що специфіка неповнолітніх потребує законодавчого закріплення шляхом надання їм своєрідних прав. Так, обмеження дієздатності таких осіб, при формальному наділенні їх усією сукупністю прав і обов’язків, звужує можливість реалізації останніх неповнолітніми. Звідси можна вести мову про „обмежений правовий статус неповнолітнього”. Це підтверджує історичний аналіз розвитку принципів залучення таких осіб до кримінального судочинства (прощення, виправдане неповноліттям; злий намір, що доповнює не-

досягнення віку; розуміння; виховуємість), де поступово було визнано важливість особливого підходу до вирішення питань їх покарання та судового захисту. Ігнорування такого підходу призводить до збігу процесуальних статусів неповнолітніх і дорослих осіб.

Дисертантом запропоновано формувати процесуальне становище неповнолітніх, які скоїли злочин, на основі статусу дієздатної особи (наприклад, обвинуваченого), з відповідним його пристосуванням до юридичних особливостей неповнолітнього і включати до статусу цих осіб не тільки загальні, а й спеціальні (наприклад, право вимагати заміни захисника, законного представника) процесуальні права і обов'язки

Розділ 2 „Кримінально-процесуальний статус неповнолітніх, які скоїли злочин” складається з чотирьох підрозділів, в яких проаналізовано сучасний стан та перспективи вдосконалення кримінально-процесуального статусу неповнолітніх підозрюваного, обвинуваченого та підсудного.

У підрозділі 2.1. „Кримінально-процесуальний статус неповнолітнього підозрюваного” вказується, що, відповідно до КПК, неповнолітній підозрюваний – це особа віком до вісімнадцяти років, до якої, у зв'язку із провадженням у кримінальній справі, застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення як обвинуваченого. Однак автор вважає, що застосування тільки примусових заходів до неповнолітнього, з метою надання статусу підозрюваного, суперечить загальним вимогам забезпечення прав і законних інтересів неповнолітніх. На обґрунтування цього положення досліджено питання стосовно появи у справі підозрюваного, фактичних і юридичних підстав для цього, місця й ролі підозрюваного в системі кримінально-процесуальної діяльності. На підставі узагальнення і аналізу висловлених в літературі точок зору, дисертантом наведено теоретичне визначення підозрюваного: ним є епізодичний, тимчасовий суб'єкт кримінального процесу, яким у встановленому законом порядку визнається особа на підставі фактичних даних, що вказують на її ймовірну причетність до скоєного злочину, для вирішення питання про можливість притягнення її як обвинуваченого або спростування існуючої підозри. Підтримано позицію (Ю.П. Янович та ін.), згідно з якою залучення особи як підозрюваного повинно відбуватися на підставі відповідної постанови. При цьому запропоновано передбачити порядок, аналогічний до порядку притягнення особи як обвинуваченого.

- Дисертантом обґрунтовано необхідність окремих доповнень до КПК з метою обмеження застосування до неповнолітнього підозрюваного примусових заходів. Зокрема, пропонується: уточнити положення ст. 434 КПК щодо затримання та взяття під варту неповнолітнього нормою про обрання цих запобіжних заходів стосовно нього лише у випадках, коли він підозрюється у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, та якщо інші запобіжні заходи не можуть забезпечити належну участь його у справі; поновити обов'язок прокурора допитати неповнолітнього, коли прокурор вирішує питання про згоду на застосування до нього такого заходу, як тримання під вартою, а також зобов'язати прокурора негайно допитати неповнолітнього після одержання повідомлення

про затримання; передбачити розширення системи запобіжних заходів, які можуть бути застосовані до неповнолітнього, включенням у КПК додаткового запобіжного заходу – поміщення неповнолітнього у приймальник-розподільник строком до двох місяців, якщо запобіжні заходи, не пов'язані із позбавленням волі, не забезпечують його участі у справі; доповнити ч. 8 ст. 165² КПК, яка передбачає право судді продовжити затримання, положенням про неприпустимість такого рішення відносно неповнолітнього підозрюваного; включити в КПК нову норму щодо затримання у виняткових випадках неповнолітнього в разі скоєння ним тяжкого або особливо тяжкого злочину, тільки на підставі рішення суду, як це і передбачено ч. 2 ст. 29 Конституції України.

У підрозділі 2.2. „Кримінально-процесуальний статус неповнолітнього обвинуваченого” для з'ясування особливостей статусу неповнолітнього обвинуваченого висвітлено сутність і структуру становища обвинуваченого взагалі, як засобу захисту від обвинувачення. Хоча воно є найбільш розробленим у теорії процесу і в законодавстві, особливо в частині процесуальних прав, автором зроблено висновок про можливі додаткові шляхи його удосконалення, до яких віднесено: розширення судового контролю за діями та рішеннями органів розслідування; включення до чинного кримінально-процесуального законодавства у повному обсязі міжнародно-правових актів, ратифікованих Україною, що визначають становище обвинуваченого.

При порівнянні статусів повнолітнього і неповнолітнього обвинувачених наведено аргументи щодо відмінностей між ними стосовно як обмеження прав останнього, так і неможливості покладання на нього низки обов'язків (неповнолітній до п'ятнадцяти років не може бути суб'єктом внесення застави; його відмова від захисника не приймається; обов'язок дотримуватися вимог окремих видів запобіжних заходів (передача неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи покладається на інших осіб).

Зазначено, що можливість реалізації потенціалу процесуального статусу неповнолітнім обвинуваченим як особисто, так і через функції захисника або законного представника, обумовлює необхідність підвищення рівня правової регламентації їх статусів, що позитивно вплине на забезпечення прав неповнолітнього. Погоджуючись із позицією О.Х. Галімова відносно того, що функція законного представника полягає в захисті інтересів неповнолітнього, дисертант пропонує редакцію статті до проекту КПК, в якій визначено права і обов'язки законних представників неповнолітнього, що скоїв злочин, а також форми їх участі у кримінальному процесі. Зокрема, у випадках, коли відсутні батьки, опікуни, піклувальники, і неповнолітній залишається без законного представника, пропонується за рішенням особи, яка веде справу, погодженого з органом опіки та піклування, залучати як законних представників інших повнолітніх близьких родичів неповнолітнього, у яких він постійно або тимчасово перебуває на утриманні.

Підкреслено, що у чинному КПК відсутні статті, що безпосередньо відображають специфіку процесуального становища неповнолітнього обвинуваченого. Це, на думку автора, завуальоване

обмеження його правових можливостей. Для усунення цього наведено правову норму, що визначає процесуальні права, обумовлені неповноліттям обвинуваченої особи (на участь законного представника; на побачення із законним представником; заявляти відвід педагогу, лікарю та інші).

У підрозділі 2.3. „Кримінально-процесуальний статус неповнолітнього підсудного” приділено увагу розгляду підстав появи у справі підсудного і проаналізовано кримінально-процесуальну діяльність прокурора, судді у кримінальних справах, що направлені і надходять до суду. Автор погоджується з точкою зору, висловлену І.Ф. Демідовим, що особа повинна визнаватися підсудним з моменту направлення справи в суд, і пропонує: вручати їй обвинувальний висновок, копію постанови про направлення справи в суд з переліком прав та обов’язків підсудного; передбачити обов’язкову участь особи у попередньому розгляді справи суддею; не допускати закриття справи, зокрема, на підставі ст. 9 КПК у першій судовій стадії, з огляду на роль і призначення останньої.

Дисертантом підкреслено, що, незважаючи на текстуальне виділення у КПК „неповнолітнього підсудного” (ст.ст. 440, 441, 444 КПК), його статус визначено тільки на підставі загальних засад судочинства, без урахування „неповноліття” як юридично значущої ознаки. Запропоновано конкретизувати процесуальне становище неповнолітнього підсудного, зокрема, наділити правом на участь у судових діях у межах часу, що враховує його фізіологічні і психологічні можливості, на ознайомлення та внесення доповнень (заперечень) з приводу клопотань захисника та законного представника тощо.

Досліджено організаційні форми діяльності та деякі з повноважень суду і прокурора, що сприяють забезпеченню прав неповнолітніх підсудних, запропоновано заходи щодо підвищення їх дієвості:

- суд (суддя): створення спеціалізованих судів (колегій суддів) у справах неповнолітніх; посилення захисту права неповнолітніх на конфіденційність, обов’язковість закритих судових засідань; підвищення взаємодії судових вихователів з іншими органами, службами та установами у справах неповнолітніх;
- прокурор: обов’язкова участь у судових стадіях прокурора, основним напрямком діяльності якого є нагляд за додержанням прав і законних інтересів неповнолітніх; поряд із підтриманням державного обвинувачення прийняття дійових заходів щодо виявлення і усунення порушень прав неповнолітнього підсудного.

У підрозділі 2.4. „Кримінально-процесуальний статус неповнолітнього, щодо якого справу направлено до суду для вирішення питання про звільнення його від кримінальної відповідальності” проаналізовано питання особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх, зокрема, інституту звільнення їх від останньої. З урахуванням поглядів науковців (Ю.М. Грошевого) відносно того, що цей правовий інститут є комплексним (кримінальним і кримінально-процесуальним), розкрито матеріально-правові, кримінально-процесуальні, морально-психологічні і фактичні підстави

звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

Відзначено, що це окреме провадження, а для досудового слідства – ще й самостійна форма його закінчення. Зроблено обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення цього інституту, зокрема такі: надати законному представнику неповнолітнього можливість ознайомлюватися з постановою слідчого, винесеною в порядку ст. 9 КПК; забезпечити наявність фіксації на цій постанові факту роз'яснення неповнолітньому обвинуваченому підстав звільнення від кримінальної відповідальності і його прав заперечувати проти цього; надавати копію цієї постанови тощо. Вказано на необхідність закріплення в КК пріоритету застосування примусових заходів виховного характеру перед такими, як дійове каяття, примирення обвинуваченого з потерпілим, передача особи на поруки, з огляду на можливість колізії між ними.

На основі аналізу процесуального статусу неповнолітнього під час цього провадження вказано на парадокс: на відміну від загального порядку спрямування і вирішення справи відносно неповнолітнього підсудного на підставі ст. 97 КК, якщо кримінальна справа направлена слідчим до суду для звільнення неповнолітнього обвинуваченого від кримінальної відповідальності і закриття справи (ч. 1 ст. 9 КПК), то під час судового розгляду (ст. 447 КПК) він не визнається підсудним, що обмежує його права, і одразу видно нерівність при судовому розгляді правового статусу за обсягом прав між неповнолітнім обвинуваченим і підсудним. Для виправлення такої суперечності пропонується, по-перше, у будь-якому випадку направлення справи до суду визнавати неповнолітнього підсудним, з усіма позитивними для нього правовими наслідками, по-друге, запровадити окрему регламентацію у відповідному розділі майбутнього КПК України провадження у таких справах.

Розділ 3 „Кримінально-процесуальний статус неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність” включає три підрозділи, у яких досліджено особливості становища таких неповнолітніх у кримінальному процесі як його суб'єктів, а також висвітлено перспективні напрямки вдосконалення провадження у справах про злочини неповнолітніх у кримінальному судочинстві України.

У підрозділі 3.1. *„Кримінально-процесуальний статус неповнолітніх віком від 11 років до віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, які скоїли суспільно небезпечні діяння”* розглянуто специфіку провадження у справах про застосування до цих осіб примусових заходів виховного характеру. Доведено, з урахуванням положень чинних КК і КПК щодо підстав розслідування та судового розгляду таких кримінальних справ, що це є окремим провадженням, яке має свої особливості, що відрізняють його від інших проваджень про злочини неповнолітніх. Підтримано позицію згідно з якою Г.М. Омеляненко винятковість застосування примусових заходів виховного характеру до таких неповнолітніх обумовлює необхідність її окремої регламентації у КПК, так само як і відносно неповнолітніх обвинувачених.

Наведено аргументи щодо доцільності існування інституту застосування до неповнолітніх, що скоїли суспільно небезпечні діяння, примусових заходів виховного характеру і закріплення його як у кримінальному, так і кримінально-процесуальному законі, а також відповідність наявності цього інституту вимогам міжнародно-правових актів.

Розглянуто питання врегулювання процесуального статусу неповнолітніх віком від 11 років і до віку кримінальної відповідальності. Вказано на майже повне ігнорування законодавцем регламентації їхнього процесуального становища з огляду на невизнання їх суб'єктами як кримінального, так і кримінально-процесуального права. Автор доходить висновку про обґрунтованість погляду на них саме як на суб'єктів кримінального процесу, що потребує закріплення їх статусу у КПК. Запропоновано редакцію статті, де визначено коло їх прав і обов'язків.

Дисертантом розглянуто термін „неповнолітній, що скоїв суспільно небезпечні діяння у віці від 11 років до віку, з якого можлива кримінальна відповідальність” (мовна складність; відмінність між використанням у КК (ч. 2 ст. 97 КК) та у чинному КПК України (ч. 4 ст. 6, ст. 7³ КПК); невідповідність міжнародно-правовим актам (Пекінським правилами)). Запропоновано ввести введення у КПК для позначення таких осіб термін „недоліток”.

Обґрунтовано підстави і види примусових заходів, які можуть бути застосовані до цих осіб. До них, крім поміщення у приймальник-розподільник, віднесено: привід, обмеження участі в судовому розгляді внаслідок негативної поведінки, передача під нагляд законних представників (але не як запобіжний захід).

У підрозділі 3.2. „Участь у кримінальному процесі дитини віком до одинадцяти років, яка скоїла суспільно небезпечне діяння” досліджено питання винятковості залучення до кримінального процесу такої особи. Підкреслено, що регламентація участі неповнолітніх до 11 років повинна містити: наділення їх певним процесуальним статусом і законодавче закріплення обмеження їх участі у справі.

Звернуто увагу на те, що провадження по суспільно небезпечних діяннях таких осіб теж має свої особливості, притаманні тільки йому, що також потребує його виділення у КПК в окремій нормі, як і двох попередніх видів проваджень. Винятковість залучення дитини до участі у кримінальній справі полягає в тому, що кримінальна справа не може бути порушена, якщо встановлено, що діяння скоєне дитиною, і закінчується розслідування таких справ, у разі їх порушення за фактом тільки безумовним закриттям (п. 5 ч. 1 ст. 6 КПК). Обґрунтовано позицію щодо визнання особи, яка не досягла 11 років і скоїла суспільно небезпечне діяння, суб'єктом кримінального процесу та необхідності наділення її відповідним процесуальним статусом. Узагальнення чинного законодавства, що регламентує правове становище дітей в Україні, дозволило навести додаткові аргументи щодо можливості правового закріплення статусу таких осіб у кримінальному судочинстві.

У роботі доведено доцільність реагування з боку державних органів та їх посадових осіб, що ведуть кримінальний процес, на суспільно небезпечні діяння дитини віком до 11 років, враховуючи взаємозв'язок кримінально-процесуальних функцій цих органів та інших їх повноважень, а також місця і ролі кримінального процесу в стримуванні злочинності в державі. Однак дисертантом відзначено, що у КПК треба закріпити вказівку, згідно з якою залучення до справи такої особи допускається лише у виняткових випадках.

Проаналізувавши особливості участі дитини у кримінально-процесуальній діяльності, автор пропонує перелік прав, якими вона може бути наділена (відсутність обов'язків пояснює неможливістю застосування будь-якого примусу до цієї особи): давати пояснення і бути вислуханою із приводу будь-якого питання, право на участь, у виняткових випадках, у слідчих діях, на відповідне поводження з нею з боку інших осіб, які мусять поважати її честі і гідність. Звернуто увагу на те, що наділення таких неповнолітніх правами залежатиме від рівня їх психофізіологічного розвитку. Тобто, у випадках визнання їх на загальних підставах недієздатними, при достатньому рівні розвитку, ця презумпція недієздатності може бути спростована, а відповідно така малолітня дитина може бути визнана частково дієздатною.

У підрозділі 3.3. „Шляхи реформування судочинства у справах неповнолітніх” розглянуто ювенальну юстицію як перспективний напрямок розвитку судочинства у справах неповнолітніх в Україні. Дисертант поділяє погляди тих вчених (Е.Б. Мельникова, В.М. Трубніков), які вважають на те, що ця правова інституція сприяє найбільш повному забезпеченню захисту прав і законних інтересів неповнолітніх, що порушили закон. Автором наведено власне визначення ювенальної юстиції, під якою він розуміє систему передбачених законом судових і позасудових органів і служб, спрямованих на розгляд та вирішення питань, пов'язаних із справами неповнолітніх. Розкрито питання заснування, становлення основних організаційних форм ювенальної юстиції та сучасних тенденцій її розвитку. Акцентується увага на тому, що в Україні, незважаючи на певні законодавчі спроби (Закон України “Про органи і служби та установи у справах неповнолітніх”), така система відсутня.

- На підставі аналізу точок зору вчених з питання створення в Україні ювенальної юстиції (Ю.М. Грошевого, В.С. Трубнікова), і враховуючи ступінь реалізації судово-правової реформи, доведено необхідність заснування такої системи в Україні. Обґрунтовано висновок, що її створення, з огляду ряд обставин (економічні, кадрові, законодавчі), на сьогодні є передчасним, а повинно здійснюватися шляхом поступової трансформації існуючого порядку провадження на базі Національної концепції реформування судочинства відносно неповнолітніх (наведено її структуру).

Визначено теоретичну і нормативну бази моделі ювенальної юстиції в Україні та етапи її створення. Передбачаються такі етапи: внесення змін у чинний порядок розслідування та судового розгляду справ неповнолітніх відповідно до міжнародно-правових актів у цій сфері; створення

спеціалізованих судів; законодавче забезпечення ефективної взаємодії органів і служб у справах неповнолітніх; остаточне вирішення питання про заснування в Україні системи ювенальної юстиції.

На підставі порівняльного аналізу Пекінських правил та чинного КПК, з метою приведення його у відповідність із міжнародними стандартами провадження у справах неповнолітніх, запропоновано: дотримання виключності спеціалізації слідчих і прокурорів у кримінальних справах щодо неповнолітніх; визнання обов'язковості психологічного обстеження або судово-психологічної експертизи неповнолітнього для з'ясування наявності у нього розумової відсталості; визнання обмеженої осудності неповнолітнього підставою для закриття кримінальної справи і застосування примусових заходів медичного (виховного) характеру, принаймні, за скоєння злочинів невеликої та середньої тяжкості; підвищення вікової межі обов'язкової участі педагога щодо осіб до 16 років (запропоновано редакцію статті "Участь спеціаліста в галузі вікової педагогіки та психології при провадженні у справах неповнолітніх") тощо.

Обґрунтовано напрямки вдосконалення кримінального процесу України в частині провадження у справах про злочини неповнолітніх. Так, автором запропоновано: збільшення переліку складів злочинів з меншою тяжкістю у справах приватного і приватно-публічного обвинувачення, що зменшить випадки притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності в разі відсутності заяви потерпілого; розширення підстав звільнення неповнолітнього від кримінального переслідування при наявності позитивних юридичних фактів (дій) з його боку, крім передбачених чинним КПК (ст.ст. 7², 8 КПК); заміна кримінального покарання неповнолітніх реабілітаційними заходами (розширення системи примусових заходів виховного характеру, розробка певних медико-психологічних заходів).

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове розв'язання наукової проблеми, пов'язаної з удосконаленням регламентації кримінально-процесуального становища неповнолітніх, які скоїли злочин або суспільно небезпечне діяння. Виходячи з цілей і завдань дослідження та одержаних результатів, автор дійшов таких висновків:

- кримінально-процесуальний статус особи визначає її як суб'єкта кримінального процесу. Отже відсутність у неї чи неналежна регламентація її процесуального статусу особи призводить до обмеження прав і законних інтересів;
- до напрямків удосконалення кримінально-процесуального статусу особи віднесено: імплементацію міжнародно-правових норм стосовно становища особи; розробку теоретичних положень щодо процесуальних обов'язків; активізацію діяльності суб'єктів завдяки розширенню їх правових можливостей;

- неповнолітні, які залучені до провадження по кримінальній справі, у зв'язку із вчиненням злочину або суспільно небезпечного діяння, не мають відповідного процесуального статусу в кримінальному процесі України, адже у ньому не закріплено особливостей, які б відрізняли їх статус від статусу цих же учасників процесу, але повнолітніх, що суттєво впливає на ступень захисту прав та законних інтересів неповнолітніх;
- у новому КПК України треба закріпити положення, які б передбачали специфіку процесуального становища неповнолітніх відповідно до їх вікових, розумових, психологічних особливостей і включати до їх процесуального статусу не тільки загальні процесуальні права, обов'язки, а й спеціальні, зорієнтовані щодо неповнолітнього;
- введення провадження щодо осіб, які скоїли суспільно небезпечні діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності, спричинило до залучення їх до кримінально-процесуальної діяльності, як нових суб'єктів кримінального процесу. Але законодавець не визначив належний статус цих осіб. У роботі вказується на необхідність вдосконалення провадження в справах суспільно небезпечні діяння таких осіб та наділення їх відповідними правами і обов'язками;
- процесуальний порядок визнання особи підозрюваним щодо неповнолітніх повинен містити додаткові гарантії захисту їх прав, зокрема: строк застосування затримання, тримання під вартою повинен бути якомога коротший; необхідно передбачити судовий порядок вирішення питання про застосування затримання;
- з метою вдосконалення процесуального статусу особи, яка вчинила злочин, запропоновано: посилити дію принципу змагальності на досудовому слідстві; увести в дію норми тих міжнародно-правових актів, що визначають становище особи під час здійснення правосуддя в повному обсягу; розширити права, якими вони вже наділені;
- є необхідність більш чіткого визначення у КПК України процесуального становища законного представника неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, оскільки він виконує юридично значущі дії на захист прав та інтересів неповнолітнього. Доцільно розширити перелік законних представників неповнолітніх;
- підвищенню рівня захисту прав неповнолітніх сприятиме наділення цих осіб правами підсудного вже на стадії попереднього розгляду справи суддею з обов'язковою участю їх у попередньому судовому засіданні. Вказано, що закриття справи на підставі ст. 9 КПК України в першій судовій стадії не допускається, з огляду на неможливість повноцінного її розгляду;
- у новому Кримінально-процесуальному кодексу України необхідно визначити обсяг дієздатності суб'єктів кримінально-процесуальних правовідносин, особливо неповнолітніх;
- необхідна подальша розробка процесуального законодавства з метою заснування в Україні системи ювенальної юстиції;

- напрямком зменшення кількості неповнолітніх, що притягуються до кримінальної відповідальності, є запровадження системи альтернативних засобів реагування на злочини цих осіб щодо звичайного кримінального переслідування;
- на підставі отриманих у дослідженні результатів підготовлено пропозиції щодо внесення змін та доповнень до чинного та проекту нового КПК України, спрямованих на вдосконалення процесуального статусу неповнолітніх.

• СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРА

• ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Голубов А.Є. Види правового статусу особи та їх значення для кримінального процесу // Вісн. Ун-ту внут. справ. – 2000. – Вип. 11. – С. 153-158.
2. Голубов А.Є. Елементи процесуального статусу особи // Вісн. Ун-ту внут. справ – 2000. – Вип. 12 (ч. 1). – С. 80-83.
3. Голубов А.Є. Питання побудови визначення процесуального статусу особи // Вісн. Ун-ту внут. справ. – 2001. – Вип. 14. – С. 93-96.
4. Голубов А.Є. Питання набуття процесуального статусу неповнолітніми, які не досягли віку кримінальної відповідальності // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – Вип. 12. – С. 461-464.
5. Голубов А.Є. Питання реформування провадження у справах неповнолітніх // Вісн. Запорізького юрид. ін-ту. – 2003. – № 4 (25). – С. 289-296.
6. Голубов А.Є. Деякі питання вдосконалення затримання особи в кримінальному процесі України // Зб. тез доповідей учасників „Тижня науки” в Гуманітарному університеті „ЗІДМУ”: в 3 т. – Т. 3, ч. 8: Наук.-практ. конф. „Актуальні проблеми правознавства”. 30-31 жовтня 2003 р. – Запоріжжя: ГУ ”ЗІДМУ”, 2003. – С. 22-23.
7. Голубов А.Є. Неповнолітній обвинувачений – проблеми процесуального статусу // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених: Зб. наук. праць. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – С. 45-47.
8. Голубов А.Є. Реформування провадження по справах про застосування примусових заходів виховного характеру // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. праць / Інститут вивчення проблем злочинності, Академія правових наук України. – Харків: Право, 2004. – Вип. 8. – С. 162-165.

АНОТАЦІЇ

Голубов А.Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння. – *Рукопис*.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза. Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2005.

У дисертації розглядаються теоретичний і практичний аспекти особливостей правового закріплення становища неповнолітніх, які скоїли злочин або суспільно небезпечне діяння, у кримінальному процесі України. Запропоновано модель кримінально-процесуального статусу таких неповнолітніх з урахуванням їхньої вікової специфіки. Розглянуто актуальні питання провадження у справах про злочини неповнолітніх та застосування до них примусових заходів виховного характеру. Приділено увагу дослідженню проблеми створення в Україні системи ювенальної юстиції. Обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення кримінально-процесуальних норм, які регламентують процесуальний статус неповнолітніх під час провадження у кримінальних справах про їх злочини.

Ключові слова: неповнолітній, кримінально-процесуальний статус, провадження у справах про злочини неповнолітніх, примусові заходи виховного характеру, ювенальна юстиція.

Голубов А.Е. Процессуальное положение в уголовном судопроизводстве Украины несовершеннолетнего, который совершил преступление или общественно опасное деяние. – *Рукопись*.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09 – уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза. Национальный университет внутренних дел. – Харьков, 2005.

В диссертации исследованы теоретический и практический аспекты особенностей регламентации в уголовно-процессуальном праве Украины положения несовершеннолетних, совершивших преступление или общественно опасное деяние.

Рассмотрены общие вопросы теории правового положения личности (суть, виды и структура правового статуса лица). Диссертант отмечает, что правовой статус является юридическим выражением положения личности в обществе, наделяет её свойством субъекта права, а его элементами выступают: субъективные права (свободы), юридические обязанности, законные интересы лица.

Изучены исторические предпосылки регламентации правового положения несовершеннолетних, выявлена общая концепция их правового статуса (ограничение свободі воли – социальная компенсация). На этой основе предложена модель их статуса, состоящая из общего и специального компонентов, где сам статус отражает особенности указанных лиц.

Отмечается, что уголовно-процессуальный статус несовершеннолетнего подозреваемого, обвиняемого, подсудимого в уголовном процессе Украины нормативно совпадает со статусом таких

же совершеннолетних субъектов, но фактически более ограничен по своему содержанию. С учетом этого предложено включить в УПК Украины статьи, учитывающей специфику процессуального положения несовершеннолетних.

Рассмотрена система юридических средств, компенсирующих правовую ограниченность несовершеннолетних в уголовном процессе (дифференциация процессуальной формы при производстве по делам о преступлениях этих лиц и участие дополнительных субъектов на их стороне (защитника и законного представителя). Обоснован ряд предложений по совершенствованию этих средств.

Исследован институт освобождения несовершеннолетнего от уголовной ответственности с применением принудительных мер воспитательного характера, который выступает как особое производство, а на стадии досудебного следствия является отдельным видом его окончания. Предложены пути совершенствования процессуального порядка освобождения несовершеннолетнего от уголовной ответственности.

Диссертант критикует сложившееся положение, когда несовершеннолетние, совершившие общественно опасные деяния до достижения возраста уголовной ответственности, вовлекаясь в уголовный процесс, не имеют статуса и не считаются его субъектами. Предложены редакция статьи с перечнем прав и обязанностей (для лиц от 11 лет до возраста уголовной ответственности) и ряд дополнений в УПК с целью регламентации исключительной специфики их участия в уголовном процессе.

На основе обобщения результатов исследования рассмотрена проблема создания в Украине системы ювенальной юстиции - наиболее приемлемой формы производства по делам о преступлениях несовершеннолетних. Обосновывается вывод о том, что ее создание в Украине преждевременно, учитывая факторы экономического, правового, управленческого характера. На основе этого определены этапы формирования такой системы. Обоснован ряд изменений и дополнений в уголовно-процессуальном законодательстве с целью приведения его в соответствие с международно-правовыми актами, касающимися прав несовершеннолетних (Конвенция о правах ребенка, Пекинские правила). Предложены общие направления развития производства по делам о правонарушениях несовершеннолетних (увеличение категории дел частного и частно-публичного обвинения; разработка альтернативных общему порядку форм реагирования на преступления таких лиц; расширение системы мер воспитательного характера, введение медико-психологических мер; разрешение проблемы влияния на ответственность несовершеннолетних ограниченной вменяемости и т.д.)

Ключевые слова: несовершеннолетний, уголовно-процессуальный статус, производство по делам о преступлениях несовершеннолетних, принудительные меры воспитательного характера, ювенальная юстиция.

Golubov A. E. The status of a law-breaking or socially dangerous minor in the Ukrainian processual criminal proceedings. – *Manuscript*.

Dissertation for a scientific degree of a Candidate of Juridical Sciences, speciality 12.00.09 – Criminal Procedure and Criminalistics, Forensic Expertise. National University of Internal Affairs. – Kharkov, 2005.

The dissertation is dedicated to the examination of the peculiarities of legal reinforcement in the Ukrainian Criminal laws, both from theoretical and practical points of view, for the status of minors that have committed crimes or have performed socially dangerous actions. The model proposed for the legal criminal procedure status of such minors takes into consideration specific characteristics of their age. The fundamental questions of introduction of juvenile criminality proceedings and the application of coercive actions of pedagogic character to the minors mentioned above are discussed. Various problems related to the implementation of the juvenile justice system in Ukraine are being examined. The propositions regarding the improvement of criminal law procedures that define the procedural status of minors during the handling of criminal affairs related to their crimes are grounded.

Key words: juvenile, legal criminal procedure status, handling in juvenile adjudications, coercive actions of pedagogic character, juvenile justice.

Відповідальний за випуск – к.ю.н. Янович Ю.П.